

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
IX. Dizi - Sa. 13^c

XIII. TÜRK TARİH KONGRESİ

Ankara: 4-8 Ekim 1999

KONGREYE SUNULAN BİLDİRİLER

III. Cilt - II. Kısım

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ - ANKARA
2002

1864 MATBUAT NİZAMNAMESİ BASIN ÖZGÜRLÜĞÜNÜ KISITLADI MI, GELİŞTİRDİ Mİ?

SİNA AKŞİN

1988 yılında yayımlanan *Türkiye Tarihi*'nin 3. cildine yazdığım "Siyasal Tarih" bölümünde 1864 Matbuat Nizamnamesi'nin özel Türkçe basının gelişmesi ve hükümeti eleştirmeye başlaması üzerine çıkarıldığını yazmışım¹. Basın hayatını düzenlemek üzere çıkartılmış olan nizamname 35 maddeden oluşan bir basın yasası niteliğindeydi. Gazetelere bir takım yasak, kısıtlama ve cezalar getiriyordu. İşte ben yazımda, 1865 Haziranı'nda Belgrat ormanında Reşat, Nuri, Mehmet, Ayetullah, N. Kemal, Refik Beylerin kurdukları İttifak-ı Hamiyet ya da Meslek² adlı örgütü bu nizamnameye bir tepki olarak yorumlamışım.

Öte yandan sevgili dostum ve meslektaşım Orhan Koloğlu, "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi" başlıklı yazısında şöyle bir değerlendirme yapmaktadır:³ "Salt III. Napolyon'un hazırlatığı Fransa Basın Yasası örnek alındığı için, bu nizamname basının tarihçilerimiz tarafından olumsuz diye nitelenmiştir. Oysa... 'pres kanunnamesi', Türkçe basın tarafından olumlu karşılanmıştır. *Tercüman-ı Ahvâl* bu yasayla İstanbul'daki İngilizce, Fransızca, Rumca ve Ermenice basınlar gibi özgürce yazma hakkına kavuştuklarını belirtmiş ve kararı 'büyük bir lütûf ve teşekküre bâis' diye nitelemiştir."

Ben bu bildirimde, benim yazdığım Koloğlu'nun yazdığı arasındaki çelişkiyi açıklamaya çalışacağım. Bunun için mesleğin kuruluşunun ne ölçüde Matbuat Nizamnamesi'yle ilgili olduğunu saptamak gerekecektir.

¹ *Türkiye Tarihi*, III: *Osmanlı Devleti, 1600-1908* (İst., Cem Y, 1988), s. 142. Nizamnamenin *Düstur*'daki metni altında 2 Şaban 1281- 19 Kânunuevvel 1280, yani 31 Aralık 1864 tarihi bulunmaktadır. Md. 35'e göre nizamname alındaki tarihte yürürlüğe girecekti. Ertuğ yanlış olarak 2 Şaban 1281 tarihini 1 Ocak 1865 diye veriyor (s. 234). Oysa 1864 Nizamnamesi diye anıyor (s. 196, 197). İskit gün ve ayını vermeden hep 1864 yılını belirtiyor. Hasan Refik Ertuğ, *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi* (İst., İktisat F. Y. 1970); Server İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları* (Ank., Basın ve Yayın UMY, 1943), s. 14, 15.

² Cemiyet uzun zaman İttifak-ı Hamiyet olarak anılmışsa da Kaya Bilgegil'e göre örgütün özgün adı "Meslek" idi. *Ziyâ Paşa Üzerinde bir Araştırma* (Erzurum, Atatürk Üy, 1979), s. 81. Ayrıca bkz. Hüseyin Çelik, *Ali Suavî ve Dönemi* (İst., İletişim Y, 1994), s. 26.

³ *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (İst., İletişim Y, 1985), I, s. 79-80. Nedense Koloğlu da nizamnamenin 1 Ocak 1865 günü yürürlüğe girdiğini söylüyor.

Yeni kaynaklar bulununcaya değin, Meslek konusunda başlıca kaynağımız Ebüzziya Tefvîk'in *Yeni Osmanlılar Tarihi*'dir⁴. Nuri ve Reşat sarayla ilişkili iltimaslı gençler olarak Meclis-i vâlâ Tercüme Odası'nda çalışıyorlardı. Burada Mehmet'le tanıştılar. Mehmet, Mahmut Nedim Paşa'nın yeğeniydi. Paris'te Osmanlı gençlerine Fransızca eğitim vermek için açılmış olan Mekteb-i Osmanî'de (1855-74) okumuştur. Bilgili, kültürlü ve devrimciydi. Bu özelliklerini arkadaşlarına aşıladı. Bu üçünün arkadaşı olan Ayetullah, Suphi Paşa'nın oğluydu ve babasının konağı bir kültür ve bilgi merkezi olduğu için, o da çok bilgili bir gençti. Bu gruba iki gazeteci, N. Kemal ve Refik katıldılar. Refik *Tercüman-ı Ahval*'de çalışıyordu. İlk beş genç Haziran'da bir cumartesi günü Mehmet'in Yeniköy'deki yalısında toplandılar. Ertesi gün Refik'i yanlarına alarak Belgrat ormanına gittiler, yemek yediler. Bu gençleri birleştiren şey, devrimcilikti. Nitekim Ayetullah yanında Carbonari'nin ve Lehistan'daki kimi devrimci örgütlerin etkinliklerini anlatan iki kitap getirmişti. İki güne yayılan bu çalışmalar sonucunda Meslek kuruldu (Ebüzziya örgütten "Cemiyet-i İnkılabiye" diye söz ediyor). Örgütün tüzüğünü hazırlama işi Ayetullah'a havale edildi. Ertesi hafta (Pazar günü) Yuşa'da toplandılar ve Carbonari gibi hücre biçiminde (7 kişilik hücreler) bir örgütlenmeye gidildi. Üye sayısı 245'e değin yükseldi. Üyeler arasında Zaptiye Muavini Mustafa Âsım Paşa ile Merkez Kumandanı Ömer Nailî Paşa vardı. Başkan Nuri idi, fakat Abdurrahman Şeref'e göre, Mehmet cemiyetin "ruhu ve re'si" idi⁵.

Cemiyetin amacına gelince: Ne yazık ki tüzük elimizde yok. Ebüzziya'nın anlatışına göre, amaç, 15 Muharrem'de Padişah Bab-ı Âliye geldiği zaman, Cemiyetten yedi kişinin onun huzuruna çıkıp, meşrutiyet isteyen bir dilekçe sunmasıydı. Ömer Nailî'ye verilecek görev, Padişah yaverlerinin bunu engellememesini sağlamaktır. Yedi kişi dilekçeyi sunup durumu anlattıktan sonra, Padişah Hırka-i Saadet daire-sine, bu yolda and içmesi için çağrılacakmış. Bu sırada hiçbir gösteri, zorlama olmaması öngörülmüştü. Böyle bir 'senaryonun', hiç zor içermeden gerçekleşmesi düşüncesinin ne denli çocuksu olduğu ortadadır. Senaryonun ön-kabülü olan Âli Paşa'nın müstebitliği, 'kötülüğü', Abdülaziz'in 'iyiliği' düşüncesinin de aynı ölçüde çocuksu olduğu söylenebilir. Çünkü mutlak bir dizgede, vezirlerin ağırlığı ne denli çok olsa da, son çözümlemede Padişahın dediği oluyordu. (Fuat Paşa, Tanzimat'ın siyasal dinamiklerini açıklayan ünlü açıklamasında bunu ortaya koyuyordu: "Bizim memlekette yukardan gelen kuvvet cümlemizi eziyor.") Abdülaziz'in bir dilekçeyle hemen meşrutiyeti kabul edeceği, hükümetin de bu işe seyirci kalacağı düşünülemez. Zaten Ebüzziya'nın belirttiği tasarının barışçıl niteliğinin belki ilk başlarda söz konusu olduğu, ama zamanla zor öğelerinin eklendiği anlaşılıyor. Merkez Kumandanı Ömer Nailî'nin Cemiyete alınması, yani ordunun ağırlığından yararlanma düşüncesi de zora ya da gizli zora başvurma gereğinin anlaşılmasının bir işareti sayıla-

⁴ *Yeni Osmanlılar Tarihi*, Ziyad Ebüzziya (sadeleştiren) (İst., Kervan Y, 1973). Asıl metin 1909 yılında *Tasvir-i Efkâr*'da yayımlanmıştır.

⁵ Bilgegül, s. 82.

bilir. 1867 yılına gelindiğinde artık tam anlamıyla bir hükümet darbesi yapılması söz konusudur ve hükümet üyelerinin öldürülmesi dahi tasarlanmıştır⁶.

Yukarıda sıralanan olgulardan anlaşıldığı üzere, Meslek, gizli, devrimci bir kuruluştur. Düzeni bir müdahaleyle zorla değiştirmek, hükümeti devirmek gibi öğeler içeren bu tehlikeli girişim herhalde salt Nuri ya da Mehmet'i ve arkadaşlarını iktidara getirmek, mevki ya da para hırsıyla yapılıyor değildi. Bu genç insanların çok derinden duyumsadıklarını tahmin edebileceğimiz önemli bir takım yakınmaları vardı. Mardin'e göre bu gençleri birleştiren, Avrupa uygarlığı bilgisi ve Osmanlı Devleti'nin artan bir hızla sürmekte olan dağılma süreci karşısındaki üzüntü ve kaygılardı⁷. Söz konusu iki öğeden Avrupa uygarlığı bilgisinden çok, onları harekete geçiren, herhalde Osmanlı dağılma süreciydi. Avrupa bilgisi daha çok derdi tanılamak ve çare bulmak bakımından yardımcı oluyordu. Dağılma süreci ise, Kırım Savaşı'ndaki zafere, Paris Antlaşması'yla Osmanlı'nın Avrupalı sayılmasına ve toprak bütünlüğünün güvence altına alınmasına rağmen, kaçınılmaz biçimde geliyordu. 1858 ve 1859'da Memleketeyn'in (Romanya'nın) bağımsızlığı yönünde adımlar atılıyordu. 1858 Cidde, 1860 Lübnan ve Suriye olayları Avrupa'nın kaba müdahalelerini getiriyordu. 1862'de Sırbistan'daki bazı Osmanlı kalelerinin boşaltılması ve Müslümanların yalnız kalelerde oturması kabul ediliyordu. Osmanlıların birçoğu bu gelişmeler karşısında çok acı çekiyorlardı. Fakat Batı eğitimi almış aydınlar, başta gazeteciler, hem acı çekiyor, hem de çare düşünebiliyorlardı. Acaba 1864 Matbuat Nizamnamesi bu durumda ne gibi değişiklikler yaratmıştı?

Matbuat Nizamnamesi 35 maddelik hayli ayrıntılı bir düzenlemedir⁸. Gazetele-
rin nasıl izin alıp kurulabilecekleri (md. 1, 4), her sayının sahip ya da müdürünce imzalanıp nasıl İstanbul'daki Matbuat Müdürlüğü'ne, taşrada Valiye sunulacağı (md. 4), Osmanlı'ya düşmanlık gösteren, ülke dışında yayımlanmış gazete ve benzerlerinin ülkeye sokulmayacağı (md. 9) gibi maddelerden sonra, ceza maddeleri gelmektedir. Cezalar ayrıntılı olarak düzenlenmiştir. Genellikle mahkeme, üst sı-
nırı belirtilmiş ya para, ya da hapis cezalarından birine hükmetmek durumundadır. Ceza Kanunnamesi'nin devletin iç güvenliği ile ilgili suçlarının işlenmesini tahrir eden gazete, hem suç ortağı sayılacak, hem de hükümet tarafından geçici ya da yabancılı devletlerle ilgili kimi suçlarda nasip ya da para cezası istemek yerine en fazla bir ay kapatma cezası verebilecektir (md. 27). Nihayet, iki yıl içinde üç kez ceza alan bir gazeteye hükümet geçici ya da sürekli kapatma cezası verebilir (md. 29).

⁶ Çelik, s. 27-8.

⁷ Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought* (Princeton Up, 1962), s. 11.

⁸ *Düstur* II, s. 220-6. Çeviriyazısı: Ertuğ, s. 234-40. İçeriğinin çözümlenmesi: İskit, s. 15-22. Nizamname, 1852'de çıkan Fransız Basın Kanunu'ndan esinlenmiş. Ertuğ, s. 197. Ayrıca bkz. Alpay Kabacalı, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Basın Sansürü*, İst., Gazeteciler Cy, 1990; Nesimi Yazıcı, "Tanzimat Dönemi Basını Konusunda bir Değerlendirme", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ank., TTK Y, 1994.

Görüldüğü gibi, hükümet, belirlenen bazı durumlarda, geçici ya da sürekli kapatma cezası vermeye yetkilidir. Onun dışında, para ya da hapis cezalarını verecek olan, cezalarını verecek olan, ceza mahkemeleridir. Yalnız, devleti ilgilendiren kimi suçlar için Bab-ı Âli'de, atanacak beş kişiden oluşan özel bir mahkeme, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye,⁹ yetkili olacaktır. İstanbul'da basınla ilgili işlere bakmak üzere bir Matbuat Müdürlüğü (md. 1'de Matbuat Kalemi diye anılmaktadır) öngörülmüştür. İskit, Matbuat Müdürlüğü'nün nizamnamenin önce var olduğunu, önce Maarif, sonra Hariciye Nezareti'ne bağlı olduğunu, ilk Müdürün de 1862'de bu göreve atanmış olan Sakızlı Ohannes Paşa olduğunu, açıklıyor¹⁰.

Yukarıda Koloğlu ile benim nizamname konusundaki görüşlerimizi aktardım. Şimdi de Ertuğ'un görüşüne bakalım. Ertuğ'a göre nizamname "devrin şartlarına göre oldukça *liberal* sayılması mümkün" bir düzenlemedir¹¹. Ama ardından şöyle diyor: "... Hükûmete, süresiz ve süreli olarak mevkuteleri (süreli yayınları) kapatma yetkisini tanımış, birçok basın suçları ihdas etmiş ve karşılıklarında ağır cezalar ter-tiplemiştir. "Biraz sonrada nizamnamenin çıkarılma nedenini şöyle açıklıyor: "Tercüman-ı Ahval ile Rûzname arasındaki tartışmaların, *Tasvir-i Efkâr*'da çıkan hürriyet lehindeki yazıların, ileri görüşlü makalelerin ve bu husus hükûmetin gidişini eleştiren yorumların ve imâlî haberlerin hükûmette uyandırdığı endişedir, dē-nilebilir."¹² Yani, Ertuğ nizamnameyi az çok liberal bulmakla birlikte, öbür görüş-leri de hesaba katılınca, bu yargısı hayli tereddütlü sayılabilir.

Hükûmetin önceleri kendi başına gazetelere uyguladığı ve keyfi nitelikteki uyarı, geçici ya da sürekli kapatma biçimindeki yaptırımlar düzeninden sonra, ayrıntılı bir düzenlemenin çıkmış olması bir ilerleme gibi gözükebilir. Çünkü keyfi-likten belirginliğe, yasallığa bir geçiş söz konusudur. Ama bence, bu, aldatıcı bir iz-lenimdir. *Bir kez*, hükûmet, görüldüğü üzere, birçok durumda geçici ve sürekli ga-zete kapatma yetkisini elinde tutmağa devam etmektedir. *İkincisi*, para ya da hapis cezalarını mahkemeler verecektir ama, daha önce ancak genel Ceza Kanunname-si'ne göre cezalandırabilecek olan gazeteler, şimdi *ona ek olarak*, daha önce olma-yan, yeni kurulan ayrıntılı bir suçlar dizgesi (manzumesi) ile karşı karşıyadır. *Üste-lik*, yargıç güvencesinin, yani yargı bağımsızlığının olmadığı bir yerd, bu yeni para ve hapis cezalarının mahkemelerce veriliyor olması, çok da önemli bir avuntu sayı-lamaz. İşin bu yönleri düşünülürse, o günün gazetecilerinin nizamname karşısında sevinç, ferahlık değil, korku ve tepki duymuş olduklarını varsaymak daha doğru gö-rünüyor. Başka gazeteler ne dediler bilmiyorum, fakat Koloğlu'nun sözünü ettiği

⁹ 1838'de kurulan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyeden farklı bir kuruluş.

¹⁰ 4-5 yıl bu görevi yapmış, ardından Abdullah Macit Bey (Paşa) atanmış. İskit, s. 14, 21-2.

¹¹ Ertuğ, s. 196-7.S. 209'da "az çok liberal diyor. İskit Nizamname konusunda genel bir yargıdan kaçınıyor. Ama şunları söylüyor: "...nizamnamede tatil maddeleri pek çoktur. Gazete daima mühim bir idarî cezaya maruz kalmak tehdidi altındadır. Bu ceza temyiz edilemez ve gazete sahibinin kendini mü-dafaaya salâhiyeti yoktur." İskit, s.17.

¹² Ertuğ, s. 197, 198.

Tercüman-ı Ahval'deki olumlu tepki yanlış bir değerlendirme olarak yorumlanmalıdır diye düşünüyorum.

Bu durumda Belgrat ormanındaki kır yemeğine katılanların hükümete karşı tepkilerinin yalnızca Osmanlı ülkesinin küçülme sürecinden kaynaklanmadığını, aynı zamanda Matbuat Nizamnamesi yüzünden o küçülmeyi eleştirmenin daha da zorlaştırılmış olmasından kaynaklandığını kabul edebiliriz. İkinci gerekçenin Meslek'in gazeteci kurucuları, yani Namık Kemal ve Refik'te daha etkili olduğunu, ama ötekilerin de bunun önemini kavradıklarını varsayabiliriz.

Kimilerine nizamnamenin basın özgürlüğü açısından olumlu gözükmemesinin bir nedeni 26 Mart 1867'de (20 Zilkade 1283) Âli Paşa hükümetinin çıkardığı Âli Kararname'nin hükümete basınla olabilir. Oysa kararnamenin basın özgürlüğünü tümüyle kaldırmış olması, sansüre kapı açması, nizamnamenin kendinden önceki basın düzeninden daha kısıtlayıcı olmasıyla, ve bunun bu biçimde algılanmış olmasıyla ilişkili bir husus değildir. Bilindiği gibi, kararname, bir yandan Girit sorununun alevlenmesi, Belgrat kalesinin terki ve bu yüzden hükümetin eleştirilmesi, öte yandan meşrutiyet talebinin basında ve Mustafa Fazıl Paşa tarafından dile getirilmesi karşısında hükümetin aşırı telaş ve öfkesinin bir ürünüydü.

Demek ki 1860-4, 1864-7 ve 1867 sonrası diye üç basın düzeni belirlersek, ikincisi birincisinden, üçüncüsü de ikincisinden daha kısıtlayıcı olmuştur diyebiliriz.